

Sin basa da quei che nus vein viu la davosa gada eis ei buc da smarvegliar che l' *Ortografia gienerala speculariva ramontscha* da Pader Baseli Carigiet ha buc giu il medem success sco l'Ortografia da Pallioppi. Las novaziuns numnadas ed aunc ina ni l'otra supplementara, sco p.ex. 'ramontsch' cun <a> e <tsch>, han meinan a differenzas ualti grondas visavi la scripziun usitada tochen da cheu. Era sche lezza era aunc buc fixada strictamein: relativamein bia vegneva tuttina scret pli u meins adina tuttina, e sill'idea da scriver 'umm' cun dus <mm> e 'corr' cun <rr> era tuttina aunc negin vegniu avon Carigiet. Quellas ed autras marletgas ortograficas han discreditau l'Ortografia da Carigiet. Sias indicaziuns, che tut quei ch'ei buc tuttina sco a Mustér ed a Trun derivi da dialects corrupts che seigien buc d'imitar, vegn segir buc a ver fatg biars amitgs els auters loghens. Mo quei fuss forza aunc iu, sche sia 'Ortografia' vess silmeins cuntentau quels da Mustér e Trun. Igl 1. da schaner 1857 veva la Gasetta romontscha entschiet a cumparer, lu aunc sut il num 'Nova Gasetta **Romontscha**'. Lezza vegneva edida da Placi Condrau. Sche sia gasetta vess surpriu scochemai l'ortografia da Carigiet, sco quei ch'il Fögl d'Engiadina ha fatg cun l'ortografia da Pallioppi, vess quella tuttina giu certas schanzas da penetrar tec a tec. Mo Placi Condrau ha midau pauc ni nuot vid l'ortografia da sia gasetta e sia atgna. L'ortografia da Pader Baseli ei in'ortografia **ramontscha** cun <a> e <tsch>, ferton che la gasetta ei restada 'romontscha' cun <o> ed <sch>, e quei tochen 1892. Pér lu mida ella sin **romontscha** cun <tsch>, ualti segir ina adattaziun allas normas da Muoth da 1888. Denton era Carigiet gia morts bunamein 10 onns; lez ha pia gnanc giu merets per quella midada buc.

L'ortografia da Pader Baseli Carigiet ei pia buc vegnida suprida da Placi Condrau en sia gasetta, malgrad ch'el era in amitg da Pader Baseli Carigiet, ch'el veva intimau el da scriver quella ovra, ch'el quintava ch'ina ortografia seigi necessaria per la scola e ch'el veva la finala stampau il cudisch. Enzatgei ei pia probablamein iu crutsch cheu. Fetg probabel ha Placi Condrau anflau memia bia nuncorrectadads per prender propi serius las propostas da Carigiet. Carigiet veva giu negin'otra scolaziun che quei ch'ins saveva survegnir a Mustér da gliez temps. Quei era schon pulit, mo lu tuttina buc gest tut quei ch'ins vess saviu emprendre. Placi Condrau denton veva fatgs studis universitars a Minca ed a Bonn, a Bonn era tier Friedrich Diez, il fundatur dalla romanistica. Probablamein saveva el pia dapli che Carigiet ton sur dil latin sco sur dil romontsch e veva probablamein era remarcau, che certas pretenziuns da P. Baseli Carigiet eran tut semplamein fallidas. En scadin cass saveva Carigiet buc far impressiun ad el cun citar empau fuormas latinhas, sco eventualmein als scolasts dalla Cadi. Quei ei segir era in motiv, che quella ortografia ha buca pudiu perschuer Placi Condrau ed ha perquei era buc pudiu penetrar. En certas scolhas ei il cudisch tuttina vegnius introducìus, sco quei ch'ins sa entras la cronica da Giachen Caspar Muoth, scretta da Leo Tuor, per la vischnaunca da Breil¹. L'Ortografia ha effectivamein alla fin, p.129-153, ina "Ortografia speciala compendiada per diever dil solar". Era ella scola vegn ella denton strusch a ver giu grond effect, perquei ch'ils cudischs da scola eran gie screts en in'otra ortografia, pli u meins quella dil cantun da 1850. En scadin cass ha Placi Condrau scret el necrolog da Pader Baseli Carigiet 1883: „Cun sia ortografia eis ei ju sco culla projectada fusiun dils dialects romontschs da part de nies zun meriteivel prof. Bühler a Cuera.“ Cun auters plaid: ella ei stada in fiasco total, mo ch'il fiasco da l'ortografia da Carigiet ei buc staus la cuolpa dils adversaris da quella - gliez para ella buc da ver giu - mobein dalla qualitat da l'ovra sezza.

¹ LEO TUOR, *Ovras da Giacun Hasper Muoth*, Ediziun da Breil, Emprem tom: Cronica 1, 1994, p.43.

Lu turnein nus tier ils cudischs da scola. Era sin quei sectur ei buc tut iu mo tenor giavisch dil cantun. Lez ha bein entschiet a publicar 1856 igl emprem cudisch dalla seria dils cudischs d'Iganz Thomas Scherr per romontsch.² El ha il tetel *Emprim cudisch de leger per las scolas ruralas dil cantun Grischun* (BR 4387). 'emprim' ei scripziun protestanta, 'de' scripziun catolica, ed effectivamein ei il cudisch scretts pli u meins tenor las normas da 1851, pia en quei ch'ins savess numnar 'sursilvan official'.

Il medem onn 1856 ei denton era in Cudesch da scoula vallader ordeifer la seria da Scherr cumparius, cul tetel *Cudesch da scoula*, mo cul sottitel "Cumpost e publichà per uorden del lodevol Cussagl d'educaziun cantonal" (BR 1639). El ei pia vegnius acceptaus e pagaus dil cantun, malgrad ch'el s'auda buc tier la seria dils cudischs da Scherr. Ei setracta denton era buc d'in cudisch che stat en concorrenza cugl emprem cudisch da scola da Scherr, mobein plitost d'in cudisch da leger sco cuntinuaziun digl ABC. Ella emprema seria dils cudischs da scola dil cantun veva ei mo dau in ABC per l'Engiadina bassa, denton buc in secund cudisch da leger, aschia ch'el vegn a ver giu la funcziun dad emplenir quella largia tochen ch'il cudisch corrispundent dalla seria Scherr seigi en roda. Tenor las indicaziuns da TÖNA SCHMID ellas AnSR 73 (1960) p.212 eis el vegnius procuraus da Johann Rosius a Porta, ch'era da quei temps predicant a Ftan e menava igl Institut a Porta a Ftan, ch'era aunc buc 'otalpin' da quei temps; gliez eis el vegnius pér 1916.

Il cantun ha cuntinuau speditivamein culs cudischs da scola da Scherr. 1857 ha el gest ediu treis. Il *Prüm cudesch da scoula per las scoulas dell'Engiadina* ei scretts per vallader, era sch'ei vegn buc indicau ch'el seigi per "las scoulas dell'Engiadina bassa". Igl ei pia da supponer, ch'il cantun era aunc buc pronts da far dus cudischs per l'Engiadina. Lu ein era gia il *Cudisch de leger per la secunda classa dellas scolas elementaras romonschas dil cantun Grischun* (BR 4381) e sia versiun valladra *Cudesch da scoula per la seguonda classa dellas scoulas d'Engiadina* (BR 1639), era senza precisiuns supplementaras, cumpari. La politica dil cantun era pia dad edir quella seria en duas versiuns romonschas, sursilvan official e vallader, ch'el veva acceptau gia 1850 sco lungatgs per ils cudischs da scola.

Mo era quella gada ha quei buc funcziunau. 1857 cumpara tuttenina in *Codasch da liger per la sagonda classa dellas scolas elementaras rumanschas an dialect da Surmeir* (BR 4380). Quel ei denton buc edius dil cantun, mobein "Transl[ato] antras ena societad scolastica". El ei effectivamein per gronda part ina translaziun dil 'Cudisch de leger per la secunda classa' da Scherr. All'entschatta stat denton ina pintga grammatica da tuttina 17 paginas, ed alla fin, enstagl dallas oraziuns dil cudisch official, ina "Maniera da responder Messa", in text che fuss staus numpensabels per in cudisch official. Cun quei deva ei tuttenina in ulteriur lungatg da scartira romontsch en scola. Il Cussegl d'educaziun para denton buc da ver reagau sin quella insubordinaziun. Clar ei denton, ch'il Cussegl d'educaziun veva buc susteniu la translaziun da quei cudisch. A quels da Schons, che levan era agens cudischs da scola, ha il Cussegl d'educaziun numnadamein scret, ch'ins hagi era refusau da far cudischs da scola surmirans. Mo il cudisch surmiran era tuttina ina translaziun dil cudisch da scola official dil cantun, ed ils Sursilvans catolics eran encunter quella seria da cudischs da scola. Cunquei ch'ils Surmirans eran schiglioc er buns catolics, mussava quei tuttina, ch'ils cudischs dil

² Sur dils cudischs da scola dad Ignaz Thomas Scherr cf. GION DEPLAZES, *Geschichte der sprachlichen Schulbücher im romanischen Rheingebiet*, Luzern 1949, p.72-88 cun fetg biars detagls.

cantun seigien era acceptabels per catolics. Perquei ha el lu probablamein era buc reagau directamein sin quei cudisch.

Persuenter ha ei dau il medem onn, pia 1857, ina battaglia denter il cantun ed ils Sursilvans per in auter cudisch da scola. Quei onn ei numnadamein era il *Cudisch instructiv pella giuventetgna catolica*, da Placi Condrau cumparius (BR 1447). Il sottitel indichescha: "In cudisch de legier per classas superiuras de scolas ruralas". El stat pia buc directamein en concorrenza cul cudisch per la secunda classa dil cantun, cumparius il medem onn. Persuenter stat el denton schiglioc en tuts graus en opposiziun culla politica da scola dil cantun. Primo sedrezza el alla "giuventetgna catolica", ferton ch'il cantun leva ina scola paritetica e cudischs confessiunalmein neutrals. La pagina da tetel cuntegn plinavon l'indicaziun "Cun approvaziun episcopala", quei ch'era secapescha ina provocaziun. Il cantun era en uiara permanenta cugl uestg pervia dalla reuniun dallas duas scolas cantunales protestanta e catolica ad ina solia scola cantunala, succedida 1851. Quella reuniun veva igl uestg veva buc acceptau, aschia ch'igl ei lu vegniu tier in boicot da quella scola entras ils catolics. Quei boicot ei lu vegnius rispundius dil cantun culla fundaziun dil seminari da scolasts 1852; il seminari **stuevan** era ils catolics frequentar, sch'ei levan dar scola el Grischun. Quella approvaziun episcopala dumandada da Placi Condrau era secapescha in sustegn evident pigl uestg, e quei lu aunc en ina domena, nua che lez veva piars la pussonza schon 1843. Lu ei il cudisch secapescha screts en ortografia catolica tradiziunala, buc ell'ortografia ufficiale, sco ils cudischs da scola cantunals. Quei era è stau ina dallas raschuns ufficialas, ch'il cantun veva refusau da publicar sez il cudisch, malgrad ch'el veva dau l'incumbensa da far quei cudisch a Placi Condrau, denton **avon** ch'ei era vegniu decidiu sur dalla nova seria da cudischs. La raschun principala da quella refusa ei denton era indicada ella brev dil cantun a Placi Condrau, numnadamein ch'il cudisch seigi screts ideologicamein aschia ch'el seigi - jeu citeschel: „kaum zum Gebrauch in katholischen, geschweige denn in confessionell gemischten oder reformierten Schulen geeignet (...)“³. Il meini dil cussegl d'educaziun cun maioritad protestanta, ch'ins sappi gnanc duvrar il cudisch en scolas catolicas, vegn lu puspei a ver vilentau Placi Condrau, aschia che lez ei forsa vegnius pér entras quei passus sin l'idea da dumandar l'approvaziun episcopala. Lu savev'ins en scadin cass buc pli reproschar al cudisch, ch'el seigi buc adattaus per scolas catolicas. Sco risposta alla brev dil cantun veva Placi Condrau pretendiu anavos il manuscret, quei ch'il cantun leva buc propi far. Lez vess bugen pagau or Placi Condrau per la lavur, malgrad ch'ella era gie buc duvrabla pil cantun, e persuenter schau svanir il manuscret. Quei ha lez denton refusau, aschia ch'il cantun ha stuiu tarmetter anavos il manuscret e Placi Condrau ha lu publicau sez il cudisch. Quel ei secapescha scochemai vegnius scumandaus dil cantun, silmeins pil diever en scola, ed ins ha era ponderau da relaschar Placi Condrau sco inspectur. Silla pagina da tetel dil cudisch stat numnadamein era aunc: "daus ora da PLACIDUS CONDRAU, Inspectur de scola." Mintga scolast sa secapescha, ch'el sto duvrar il cudisch digl inspectur per far buna figura, sche lez scriva in tal. Il cantun ha instradau ina procedura administrativa encunter Placi Condrau, mo ei han buc saviu mussar si ad el, ch'el hagi fatg reclama per siu cudisch tiels scolasts. Cunquei ch'el veva era la Gassetta Romontscha, han ins temiu da relaschar el ed ha dau ad el ina reprimanda ufficiala. Gnanc quella ha el denton schau seser sin el; ei ha dau ina mesa revoluziun en Surselva, ed ins ha pretendiu cudischs catolics per las scolas catolicas. Cunquei riscava l'introducziun dalla nova seria da cudischs da scola, ch'era gie

³ Citau tenor GION DEPLAZES, l.c. en ann.2, p.82s. Deplazes tracta quei cudisch en biars detagls p.80-88; da leu derivan era las ulteriuras informaziuns davart quei cudisch.

paritetica, da vegnir impedida cumpletamein. Il Cussegl d'educaziun ha stuiu scriver ina brev a tut ils cussegls da scola per defender ils cudischs dil cantun cun renviar al fatg, che la secziun catolica dil Cussegl d'educaziun hagi controllau ils cudischs ed approbau els. Malgrad che lezza era liberala, ha quei quietau la dispeta empau. Mo lugada definitivamein eis ella vegnida pér 1860; lu ei il 'Cudisch instructiv' vegnius acceptaus dil Cussegl d'educaziun sco mied d'instrucziun. El para da ver giu ina fetg liunga veta; la davosa data d'ina scolara indicada en miu exemplar dil cudisch datescha da 1882; lu era el pia aunc en diever, silmeins a Mustér; la scolara deriva da leu.

Linguisticamein ei il cudisch da Placi Condrau secapescha screts en sursilvan catolic tradiziunal, buc ella ortografia ufficiale dil cantun. Mo quei ei buc da smarvegliar pli ch'in ton; igl ei buc detg che Placi Condrau enconuscheva insumma ella. Las reglas corrispundentas eran gie vegnidadas publicadas mo el cudisch da scola protestant, e cudischs protestants legeva el segir buc. Siu lungatg ei buc aschi differents da quel dil cantun, che sebasea gie era sil sursilvan catolic, mo secapescha cun neginas concessiuns al sursilvan protestant.

1858 ei cumpariu nuot, mo 1859 ha ei lu puspei dau treis cudischs. El rom dil program dil cantun ei il cudisch per la 3. e 4. classa per sursilvan ufficial cumpariu, cul tetel: *Cudisch de scola per la tiarza e quarta classa dellas scolas elementaras romontschas el cantun Grischun* (BR 4384). Mo era quei onn ei per dabia buc tut iu tenor il plan dil Cussegl d'educaziun, silmeins buc tenor il plan oriund. Il medem onn ha el numnadamein stuiu conceder a l'Engiadin'aulta ina versiun digl emprem cudisch da quella seria, il *Prüm cudaschet per las scoulas dell'Engiadina sur* (BR 4038), pia da quel per l'emprema classa. Quei han lu ils Surmirans pront nezegiau or per era survegnir en moda dil tutfatg ufficala ina versiun surmirana digl emprem cudisch il medem onn: Codasch da liger per l'emprema classa dellas scolas elementaras de Surmeir (BR 1604); il secund vevan ei gie fatg sez. La lubientscha pil cudisch surmiran ei vegnida dada „im Sinne einer Annäherung an einen der anderen romanischen schriftsprachlichen Dialekte, und zwar des Oberengadiners“ (Deplazes, l.c. en ann.2, p.74, ann.12). Igl onn sissu, pia 1860, ha era l'Engiadin'aulta survegniu il *Seguond cudaschet per las scolas dell'Engiadi'ota* (BR 4565), aschia ch'ei deva pia 1860 il cudisch da l'emprema e dalla secunda classa en 4 versiuns romontschas. Tier quei eis ei lu denton era stau pil mument. Il cudisch dalla 3. e 4.cl. ei aunc vegnius edius 1864 (BR 4384) en vallader, denton buc en puter e surmiran.⁴ Ils Surmirans han lu stuiu spitgar 40 onns, tochen 1899, tochen ch'ei han puspei survegniu in cudisch da scola en lur idiom, ed era lezza gada han ei profitau d'ina dispeta denter il Cussegl d'educaziun ed ils Sursilvans, quella gada pervia dil Sigisbert en Rezia, mo da lezza lu aunc pli tard.

En scadin cass deva ei 1860 pia puspei cudischs romontschs en 4 variantas: vallader, puter, surmiran e sursilvan. L'emprova dil Cussegl d'educaziun da normar empau il romontsch e da reducir las variantas era pia dada ell'aua. Il soli ch'ins era vegnius d'evitar tochen uss era, ch'ins stoppi far duas variantas sursilvanas. Mo l'ortografia dils cudischs sursilvans era acceptada da negin propi, era sche las normas da pader Baseli Carigiet vevan era buc giu dapli success che las normas dil cantun. Mo che la caussa seigi buc lugada aunc, era ualti clar. Il cantun veva probablamein stuiu acceptar las differentas variantas per saver unificar ils

⁴ Ina survesta dils cudischs da scola dalla seria da Scherr ei d'anflar sil fegl 5 sut nr.3.

cusdischs da scola, ed igl era da spitgar, ch'el vegni a revegnir a sia politica oriunda en meglers temps.

E lezs ein lu era gleiti sepresentai. 1859 veva la conferenza da scolasts cantunala susteniu ina petiziun dils Romontschs che pretendeva, ch'ei vegni era dau silmeins in pèr uras romontsch el seminari da scolasts a Cuera, quei ch'era aunc buc il cass tochen lu. Il cantun ha reagau sorprendentamein spert, e gia igl atun dil medem onn ei l'instrucziun da romontsch vegnida introducida el seminari. Emprem scolast da romontsch ei Gion Antoni Bühler, oriunds da Domat, daventaus. E veva secapescha buc da dar mo romontsch, mobein era tudestg als Romontschs, quens, calligrafia e musica. En ses roms principals, tudestg per romontschs, romontsch e musica, ha el era creau il material per l'instrucziun ed autras materialias, perquei ch'ei deva gie aunc nuot sin quei sector. Igl emprem cusdisch ch'el ha publicau ei ina rimnada da *Canzuns de scola [en duas vuschs] per la giuventetgna romontscha*, cumparida 1857 (BRM 2806), tochen ch'el era aunc scolast primar en ina scola privata a Glion. Era pli tard ha el aunc publicau cusdischs da canzuns, 1865 cun canzuns per chor viril, 1870 per chors mischedai e 1885 puspei per chors virils. El ei era daventaus in pionier dil cant romontsch cun quellas publicaziuns. Da quei temps cantavan ils pèr chors romontschs ch'ei deva canzuns tudestgas. A caschun d'ina fiasta federala da cant a Cuera era la Ligia grischia, fundada 1862, vegnida criticada pervia dalla pronunzia dil tudestg. Buc il davos pervia da quella critica ha ella entschiet a cantar canzuns romontschas ed ha era giu relativamein spert success cun quellas.⁵ Mo sill'istoria dil cant profan sai jeu buc entrar cheu; era cheu dess ei segir aunc bein enqual caussa detg interessanta da perscrutar.

Per l'instrucziun da tudestg dils futurs scolasts romontschs ha Bühler creau 1861, pia strusch ch'el era en survetsch, ina *Curta instrucziun per emprender il lungatg tudestg en scolas ruralas romanschas* (BR 760). Quella ha era giu in fetg bien success ed ei cumparida 1889 en 5avla ediziun (BR 763). 1890 eis ella vegnida remplazzada d'ina grammatica da G.C.Muoth per emprender tudestg (BR 3546), ina grammatica ch'ha denton giu mo ina ediziun.

Mo era per l'instrucziun da romontsch sez deva ei secapescha aunc absolutamein nuot da quei temps. El seminari da scolasts era Bühler aunc confruntaus cun ina situaziun speciala: el veva da dar romontsch a scolars ord igl entir intschess romontsch, e quei el medem mument. Quei era da gliez temps aunc in pulit tec pli difficultus che quei ch'ei fuss ozildi, perquei ch'ei deva mo pil puter ina ortografia fixa, mo vocabularis fetg rudimentars pil sursilvan e sutsilvan, e buc ina solia vera grammatica per native speakers aunc. Plinavon veva el scolars cun enconsuchientschas fetg differentas, tut leusunter, tgei scola e tgei scolasts ch'ei vevan giu. Quella munconza ha el lu era empruau da curclar relativamein spert cun ina *Grammatica Elementara dil Lungatg Rhäto-romonsch per diever dils scolars en classas superiuras dellas Scolas Ruralas Romonschas*, cumparida 1864 (BR 266). Quella grammatica veva duas funcziuns: survir sco cusdisch da scola pils futurs scolasts sez, denton era sco mied d'instrucziun da romontsch per lur futurs scolars. Perquei setracta ei tier quella ovra dad ina vera grammatica, buc d'in'ortografia, sco tier Pallioppi e Carigiet. L'ortografia lai Bühler naven dil tut ed entscheiva scochemai cullas specias da plaids ella successiun tradiziunala: substantiv - adjektiv - verb eav. Ina secunda part tracta la flexiun, pia declinaziun e

⁵ Cf. *Tschien onns Ligia grischia 1852-1952*, Scartira giubilara, Cuera 1952, p.63-72.

conjuncziun. Oriundamein veva el projectau in secund tom cun la sintaxa, l'interpuncziun, eav., mo lezza part ei mai cumparida.

Gia il lungatg da **quella** grammatica variescha dallas ortografias en diever tochen da cheu. Bühler pren era posiziun tier sia scripziun ella introducziun. Siu punct da partenza ei la suandonta tesa: "In dils pli gronds impediments per la cultivaziun dil lungatg romonsch ei cert la stinadadat, cun la quala mintga vallada, gie mintga vitg setegn vid siu dialect, sei quel buns ni corrupts." Quei ei secapescha claramain encunter l'ortografia da pader Baseli Carigiet. El sez parta d'in auter punct da vesta: - jeu citschel: „L'emprima obligaziun dil linguist romonsch ei cert il studi dils divers dialects romonschs. Dil reminent sto la cultivaziun dil lungatg romonsch basar sin il lungatg latin, il qual ei sia mumma. Anfla ins pia en in dialect romonsch(s) bunas expressiuns latinias, sche han quellas en scadin cass la preferenza avon ils plaids, che han semidau, ch'ins strusch enconuscha pli els.“ Il program da Gion Antoni Bühler ei pia: Mirar igl emprem, tgei fuormas ch'existan els dialects romontschs, cumparegliar quellas culla fuorma latina, e prender la fuorma ch'ei il pli datier dil latin. Cun quei program ein certas difficultads da prever. Claramain formulescha el era la finamira da quei program - jeu citeschel: "Mo volein nus Romonschs esser in pievel unit; volein nus far pretenziuns sin entgina civilisaziun et educaziun, sche stovein nus haver scolos e las scolos dovein vegnir drizzadas en depertut sin il medem pei, che la nazionalitat sesvegli e seconservi. Per quei stovein nus haver **in** lungatg, silmeinz en noss codischs et en nossas scolos." Igl ei pia l'idea d'ina naziun romontscha che meina alla pretenziun d'in unic lungatg da scartira romontsch. Quella idea veva era gia Pader Placi a Spescha giu entuorn 1800, mo che las ponderaziuns da lez eran restadas manuscret ed han per quei giugau negina rolla per l'istoria ed il svilup dil romontsch. Era igl argument dil manteniment dil romontsch, ch'ha era giugau en connex cul rumantsch grischun ina rolla, numna gia Bühler: "Nossa tendenza ei pia principalmein quella, d'unir tut ils buns elements de noss divers dialects romonschs tier in unic lungatg. Quei ei cert era il solet remiedi, che sa conservar il lungatg romonsch de sia totala perdiziun."

Per quei drova el lu era en sia grammatica, sco el indichescha era ella prefaziun, "formas e plaids de plirs dialects". Era silla conseguenza da quei proceder fa el attents, numnadamein "che biars, ils quals tratgan, ch'els sappien romonsch, han aunc d'emprender entginas formas e de sendisar vid quellas." Quei fa secapescha negin bugen, sco quei ch'ins sa constatar tier mintga refuorma e refuormetta ortografica, ton en Frontscha sco en Tiara tudestga, nundir el Grischun. Il pli nuidis paran ils poets d'acceptar novas normas, mo lu vegnan lu probablamein schon ils scolasts.

Las biaras da sias fuormas che varieschan dalla scripziun sursilvana catolica da tochen da cheu ein lu era da declarar tenor quels principis formulai explicitamein da Bühler. Denter ils substantivs numna el p.ex l'*erva* enstagl l'*jarva*. Quei ei in cass sco 'terra - tiarra', la differenza principala denter la scripziun sursilvana catolica e protestanta el vocalissem. La fuorma [erva] **dat** ei els dialects romontschs, p.ex. el ladin ed el dialect da Domat, e la fuorma latina ei 'herba', pia ha la fuorma dad esser 'erva' el romontsch uniu ni "fusionau", sco quei che ses adversaris han lu numnau el.

Lu scriva el *culm*, era quei tenor la scripziun protestanta. Cheu ha il ladin *cuolm* sco il sursilvan catolic era. Ei dat denton dialects che pronunzian [kɔlm], p.ex. il surmiran, il dialect da

Medel e lu era quel da Domat. La fuorma latina ei 'culmen, culminis', pia eis ei puspei la fuorma 'culm' che survegn la preferenza.

Lu scriva el p.ex 'verm' e 'tscherv' enstagl 'vierm' e 'tschierv'. Quei ei uss fuormas che san buc sebasar silla scripziun sursilvana protestanta, lezza ha era 'vierm' e 'tschierv'. Per 'verm' san ins denton sereferir al ladin, mo per 'tscherv' va era gliez buc; el ladin ha ei era num 'tschierv' ni 'tschiervi'. Ei dat denton era 'tscherv' enzanua, numnadamein el surmiran ed – el dialect da Domat. Cunquei ch'ei ha era num 'vermis' e 'cervus' el latin, ei la fuorma cun <e> giustificada, era sch'ei setracta d'ina fuorma buc fetg derasada. Cheu entscheivan las differenzas visavi il rg; damai che 'tscherv' ei ina fuorma minoritara, ha ei num 'tschierv' el rg, fuorma latina vi ni neu. L'etimologia gioga praticamein negina rolla tier la fixaziun dallas fuormas dil rg, silpli ch'igl ei vegniu recurriu inaga ni l'otra en cass desperai a fuormas historicas, mo segir buc latinis.

Che quei principi meina lu tscheu e leu era a fuormas problematicas, semuossa denton era beinspert. Aschia numna el in subst. *mél*, da pronunziar [mēl] tenor igl accent, ch'el declara en parantesas cun ina fuorma pli currenta, numnadamein '(meil)'. La fuorma 'mel' per "meil" ei specificamein sursilvana, incl. Domat, e vegn era duvrada aschia el sursilvan da scartira actual, mo senza accent. Era cheu vegn la fuorma sursilvana sustenida dalla fuorma latina, ch'ha num 'mēlum' el latin vulgar, ferton ch'ella veva aunc num 'mālum' el latin classic. Ch'el sto indicar il plaid sursilvan muossa denton, ch'el sa buc quintar ch'igl utilisader dil cudisch enconuschi **sia** fuorma, bein denton la fuorma sursilvana, schiglioc gidass gie l'indicaziun da lezza era nuot. Effectivamein ei la fuorma sursilvana era pli datier dalla fuorma ladina 'mail' che la fuorma 'mél' che Bühler ha tscherniu sin basa da l'etimologia.

Tier quellas midadas visavi il sursilvan tradiziunal sin basa dil principi dialectal ed etimologic vegnan lu aunc certas midadas ord motivs morfologics. Aschia vegn p.ex. la flexiun irregulara dismessa tier ils adj. Ei ha pia num: *nov - novs* enstagl 'niev – novs', *bun – buns* enstagl 'bien - buns' eav. Quei ei las fuormas usualas dils auters dialects, ed ellas vegnan era sancziunadas dil latin 'novum - novōs' etc. Tiels adjectivs ha el pia per gronda part era gia las medemas fuormas, sco quei ch'ellas ein el rg., mo ch'ins ha ellas el rg sulettamein perquei ch'ellas ein las pli derasadas el romontsch. Las fuormas irregularas ein semantenidas mo el sursilvan tochen oz; pli baul eran ellas derasadas sur igl entir intschess romontsch, aschia ch'ellas ein ozildi fuormas minoritaras.

Era ils plaids, buc mo las fuormas, pren el ord ils differentes dialects. Els biars cass encorsch'ins quei, perquei ch'el indichescha in plaid pli current als Sursilvans en parantesas. Tier *la superbia* indichescha el en parantesas (*loschezza*), aschia ch'era ils sursilvans san, tgei che 'superbia' significhescha. Ni lu auters exempels da quei gener: *amar (pitter)*, ozildi 'peter', *util (nezeivel)*, ozildi 'nizeivel'. Era cheu ein ils plaids tscherni pli datier dil latin; ei setracta effectivamein da latinissem, u directs ni lu sur il talian. Tscheu e leu indichescha el era in plaid engiadines en parantesas tier in sursilvan, p.ex. *fleivlezia (debolezza)*; ozildi 'debolezza' el ladin. Quels cass ein denton bia pli rars, probablamein denton mo perquei che Bühler saveva bein, tgei plaids ladins che fetgien difficultads als Sursilvans, denton strusch, tgei plaids sursilvans che fetgien difficultads als Ladins.

Jeu lasch cun quels exempels. Quei tonscha segir per mussar, ch'igl utilisader da quella grammatica, pia il scolar romontsch dallas classas superiuras, vegneva confruntaus cheu cun bein enqual caussa ch'el enconuscheva aunc buc, da tgei idiom ch'el seigi lu era.

Igl onn sisu, 1865, ha Bühler survegniu caschun da duvrar **sia** versiun romontscha per in cudisch da scola cul tetel: *Cudisch de Legier per l'instrucziun realistica e linguistica en classas mezaunas e superiuras dellas Scolas Ruralas Romonschas, scrits da Gerold Eberhard, Emprima part* (BR 2151)⁶. Il cudisch ei enconuschents sut il num 'Igl Eberhard', suenter igl autur digl original tudestg, e cunquei ch'ei dat pliras parts, pia 'Eberhard I'. Ei vess era dau cudischs dalla seria da Scherr per las classas mesaunas e superiuras, mo denton era Scherr vegnius criticaus vehementamein dilis Pestalozzianers, che survegnevan adina dapli peisa, aschia ch'ins ha buc risciau da cuntinuar pli cun lezza seria. Perquei ein ins ius vi sils cudischs da Gerold Eberhard, ch'era da quei temps il pedagog principal a Turitg.

Quei cudisch da scola ei screts claramain el medem lungatg sco la grammatica romontscha da Bühler citada avon. Malgrad differentas variantas ortograficas setracta ei aunc claramain d'in cudisch en sursilvan, denton cun relativamein biaras fuormas usitadas els cudischs protestants da quei temps. Ei setracta pia aunc d'in "sursilvan fusionau", sche schon, buc d'in "romontsch fusionau", mo ils Sursilvans han breigias da far la differenza denter 'romontsch' e 'sursilvan' tochen sil di dad oz. El ei lu era fruntaus sin ina pulita resistenza ella Surselva. Ils scolasts sursilvans vevan pretendiu in cudisch per las classas pli aultas, ed il cantun veva uss fatg tenor lur giavisch, mo ei levan nuota propi cumprar il cudisch. Il cau dil departament d'educaziun ei lu era intervegnius ualti massivamein tier igl inspectur sursilvan ed ha smantschau da tarmetter cudischs da scola sco paga pils scolasts enstagl raps. Dapi 1863 era buc pli Placi Condrau inspectur, mobein in signur Huonder, dil qual jeu hai buc saviu eruir il prenum. Lez para da ver fatg siu pusseivel; en scadin cass era il cantun 1868 cuntents culla vendita ed ha priu en mira da publicar ina secunda part da quei cudisch. Las conferenzas da scolasts, ch'eran vegnidas consultadas, vevan beneventau quei plan, denton era scret, ch'ins dueigi buc duvrar il "romontsch fusionau", mobein il sursilvan e ladin. Sin quei ei lu il plan d'edir la secunda part vegnius sistius per 10 onns, tochen ch'igl ei stau clar suenter la victoria dilis conservativs al cumin dalla Cadi da 1877, ch'il romontsch fusionau vegni buc da penetrar. Lu han ins lu dau l'incumbensa a Muoth da schaffir in cudisch da scola per las classas superiuras sin basa dallas parts II-IV digl Eberhard. Mo era tier la publicaziun da quei cudisch ha ei dau difficultads cun l'ortografia, sco nus vegnin aunc a veser; il sursilvan veva gie aunc adina negina ortografia fixa acceptada da tut ils Sursilvans, ed igl ei aunc iu in pulit temps e bein enqual uiara, tochen ch'igl ei stau aschi lunsch. En scadin cass ei lu igl *Cudisch de lectura per las classas mezzaunas e superiuras della scolas romonschas*, scrits da Ger. Eberhard, Secunda part, cumpariu per 1882. 1878 era denton l'emprema part da Bühler aunc vegnida restampada, aschia ch'ins veva en Surselva quater cudischs da scola ufficials cun treis ortografias detg differentas ina da l'autra: ils cudischs dalla seria da Scherr en sursilvan ufficial, ch'il cantun restampava mintgamai tenor basegns, igl Eberhard I el "sursilvan fusionau", medemamein restampaus, ed igl Eberhard II da Muoth en ina nova ortografia ufficiala. Plinavon vegneva era aunc il 'Cudisch instructiv' da Placi Condrau duvraus, ch'era puspei screts en in'autra ortografia. Novs cudischs da scola en sursilvan ha il cantun publicau negins denter 1859 e 1882.

⁶ Cun <http://www.e-helvetica.nb.amin.ch/directAccesss?callnumber=nbdig-63519> ei il cudisch era accessibels electronicamein. Era las biaras autras ovras da Bühler anfl'ins en fuorma digitala ella reit.

Co ch'ei stat exact el ladin cun cudischs da scola da quei temps, ei lu pli difficultus d'eruir. En scadin cass ei igl Eberhard I vegnius publicaus 1867 sut il tetel *Cudesch da lectura per las classas medias e superiuras da nossas scoulas ladinias*, *Seguond* (= "tenor") Eberhard (BR 2152). Igl exemplar dalla "Biblioteca regia Monacensis" ei vegnius digitalisau da Google. El ei screts per puter, pia buc el lungatg da Bühler, ch'era gie aunc claramain sursilvan da quei temps. Ina versiun valladra da quei cudisch hai jeu buc saviu eruir. Sche las indicaziuns da TÖNA SCHMID, ellas AnSR 73, 1960, p.209 e 212, ein correctas, ei mo vegniu restampau ils cudischs dalla seria da Scherr per vallader duront quei temps. La versiun da 1880 dil 'Prüm cudesch' dalla seria Scherr (BR 4044) ei ei denton vegnida augmentada considerablamein. Quei cudisch ei pia buc mo vegnius restampaus.

Persunter para ei da ver dau novs cudischs da scola puters denter 1860 e 1880, mo lezs ein probablamein puspei buc fatgs dil cantun. Aschia dat ei in *Seguond cudaschet da lectura per las classas inferiuras da nossas scolas ladinias*, cumpariu 1872 a Samedan (BR 4567) e procuraus dalla "Conferenza da magisters", in cudisch ch'ei lu vegnius restampaus 1881. Töna Schmid (p.210) metta quei cudisch sut 'Engiadin'ota-Bravuogn'; el stuess pia esser en puter. Il medem onn 1881 ei cumpariu in *Prüm cudaschet da lectura per ils prinziplants da nossas scolas ladinias* da Michel Schmid (BR 4457), era quel "Per incombenza da la conferenza da magisters da l'Engiadin'ota", sco ch'ei resorta dil 'Preavis'. Era quel ei accessibels ella reit sur Swissbib. Il 'Prüm cudasch' puter dalla seria da Scherr da 1859 ei en scadin cass era vegnius restampaus 1864 e 1875 (BR 4039/4040), mo era quei drova buc dispert il cantun ver far fatg. L'Engiadina para buc dad esser vegnir tangada dil 'romontsch fusionau', ch'era da quei temps gie era mo in 'sursilvan fusionau'. Mo en scadin cass ein ils cudischs surmirans mai vegni restampai pli.

Aschi lunsch pia ina survesta dils cudischs da scola dil cantun, cumpari denter 1845 e 1882. Ina survesta da quels cudischs anfl'ins era sil fegl 5, senza las restampas, ch'ei vegnidas fatgas surtut dils cudischs da Scherr en vallader e sursilvan denter 1864 e 1880, pia dil temps ch'il cantun sperava aunc sil romontsch fusiunau. Ellas ein d'anflar per ordinari gest suenter igl original ella BR. Sisum seniester veis vus l'emprema seria da cudischs dil cantun, lu las ortografias, che vessen giu da normar silmeins ils cudischs da scola. Lu vegn la seria dils cudischs da Scherr. Dretg vegnan ils dus cudischs da scola en 'sursilvan fusionau' da Gion Antoni Bühler e lu aunc ils auters cudischs da scola che jeu hai numnau. Las indicaziuns sebasan sin ina gliesta cumpletta dils cudischs indicai ella BR⁷. Alla fin vegn lu aunc la litteratura secundara ch'ei dat pertuccont ils cudischs da scola, la 'Bibliografia retoruman-tscha', la dissertaziun da Gion Deplazes ed in artechel ed ina bibliografia dils cudischs ladins digl inspectur Töna Schmid ellas Annalas. Specificamein per Gion Antoni Bühler ei era da consultar las 'Funtaunas' da Gion Deplazes.

⁷ Quella ha l'assistenta ANNETTA ZINI fatg a caschun d'in seminari sin basa dils numers indicai ella BR p.611 sut f) fiblas e d) cudeschs da lectura.